

Hebrew Writers Association in Israel

עגנון בתוך זמנו

Author(s): ש"י פנואלי

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. / 1958), pp. 233-238 ז' ג'-ד' (אב-אלול תשי"ח אוגוסט-ספטמבר

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23839599>

Accessed: 21-03-2018 08:57 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

ש"י פנואלי

עגנון בתוך זמנו

א

עם סיפוריו של עגנון נפסקה הרגשת הגיטו בסיפור העברי. מה שעשה ביאליק בשיך העברי הוא שעשה עגנון בסיפור. ביאליק היהודי מאוד, איש העם במיטב משמעותו של צירוף-מלים זה, דווקא הוא מניח לנו להימצא במציאותה של שירה טהורה, בלי פרובלימא-טיקה של יהדות ולא-יהדות, אם כי לכאורה היהדות היא הנושאת של שירתו. העמיק ביאליק את יהדותו עד לאותה שכבה-שבנפש, שבה מתפשטת היא ממקירתה ומטפלותה והיא נושמת שם אנושית. ועגנון גם הוא, הקרוב קירבה יתירה לעמו ולחיייו, אמן שבו עשה את קירבתו הרחקה, זו ההרחקה שהיא כעין הפשטה הכרחית להסתכלות האמנותית. עגנון הרחיק את הקרוב לו עד כדי אפשרות של הסתכלות-מרחוק, עד כדי יצירת איזה הרחק בין הרואה והנראה, כדי לדחוק מעצמו את הידיעה ולהמשיך עליו את האינטואיציה. אינטואיציה ברוכה זו ניהלה את עטו של עגנון שנים רבות ובה צפה בקרוב כמרחוק כדי לקסום לו את תפארתו. היא שציוותה לעטו את ההומור הטוב היוצא מן הבינה כצאת האור מן העצם המלוטש. היא שגרמה לקוראי סיפוריו שיהיו רואים את עצמם יותר, שיכבדו את עצמם ויחבבו את עצמם יותר, ושיתחמד להם להיות אשר הם, יהודים שהאדם נטוע בהם בשכבות מעמקים ואינו נתון לעקירה.

אלא שפתאום גדל בעגנון מאוד צורך הווידי וההתודעות. שנים אחדות קודם שואת ישראל בגלויות, בזמן שנתרקם בקרבו אריגם של „אורח נטה ללון” ו„תמול שלשום”, התחיל פורש מזמן לזמן מאמת בניינו ודולה מתוך עצמו סיפורים העשויים ערב בלבד ושתי בלבד, בלא תיזוקם זה בזה. נתערערו סדרי זמנים, ניטלה הזיקה שבין סיבה ומסובב, שוחרר ה„אני” מה„אני” העליון וחדל לציית לו, שותקו כוחות ההפשטה של האמנות — בין אנו מבינים עניינה של הפשטה על דרך הפעולה האמנותית, המפשטה את התחושות ואת הגיי-רויים ממקריותם ועושה אותם בניין מכוון ומתוכן, שמראיתו משתפת כל נפש אדם הנוטה אל התפארת; בין שאנו תופסים אותה ככוח אמנות המשחרר את האדם מן החימוד השיר-מושי-התועלתי ומעמידו בן-חורין להתייחס אל הדברים בזיקה אסתטית לשם עצמם של הדברים ולשם ייחוד יופים; ובין שההפשטה נראית לנו כתיקונם של דברים שמתקן האמן את יחסיהם והרכבותיהם לשם טהרת החווייה, שאין הטבע עצמו מספקה לאדם. „ספר המעשים” של עגנון, וכן גם שאר הסיפורים שהם כיוצא בן, זנחו אותה הפשטה ראשונה, שכן באו של המעשים, (או חוסר המעשים, והשם אינו אלא אירוניה) בכל האנארכיה של מקריותם ואמת-הבניין מושלכת שם הצידה כלוח-הצבעים בציורו של פיקאסו. כן גם עזבו הפשטה שניה, כי לא ינשום הקורא אור של חירות מתמידה אלא נמצא תדיר במגע בלתי-אמצעי עם המבוכה והוא עצמו נבוך מאוד. ובמקום ההפשטה השלישית, המתקנת את העולם בחידוש מידות ויחסים — מצויה שם בסיפורים האלה איוו אטומיאציה, הפרדת יסודות, אמירה לדבק המחזיקים ומדביקים לא טוב. ואין פלא שנראים סיפורים אלה מזוהים ומתמיהים, בלתי מחוברים אל קרקע ואל זמן ואל הגיון, כאילו הותרו כל הרצובות נפשו של אדם, ויש רואים בהם נשמות ערטילאיות שלא הספיק יוצרן להתקין להן גוף ונשאר בערטי-לאותם, כאותם השדים המזיקים שנבראו בחפזות ערב-שבת בין השמשות. ויש אומרים גלמים הם שלא גישו כל צרכם ולא נשלמה יצירתם ולא ניתנה להם נשמה והם כחלקי פסילים המתגוללים בבית-מלאכתו של הפסל. ויש רואים בהם סיפורים שנכתבו על דרך הסדר ועל דרך האליגוריה כשאר נטעי פרד”ס הטעונים פירושים ופתרונים.

אין זאת כי שערים חדשים מבקש המספר לפתוח, ראייה חדשה נתחמדה לה לנפשו, השגות חדשות, דינאמיות חדשה. חפצו של עגנון בסיפור העברי היה רב מאוד מעצם תחילתו. מספר ר' בנימין ז"ל על ראשיתו של עגנון כשהוא חולם חלום גדול. מנדלי אינו המלה האחרונה של הסיפור העברי — היה אומר לרעיו בזמן ההוא. עשרות שנים היה כותב את סיפוריו העבריים מאוד בלשונם ובסמליהם ובאופים, שהוא חתרני מבפנים ושליו

מבחוץ, כדרך הקדמונים שסיפוריהם עשויים רק עמבחוץ ופרגוד לפני ולפנים. אלא שמרוב „עבריותם” של סיפורים אלה נראו הללו למבקריהם „סטיליזציה” ולקוראיהם מישחק של מיתמם־לדעת. עד שקם עגנון והבעית את הקורא בשלדי סיפורים, בלי עור ובשר, בלי תום ובאין דעת־מלומדים והחזיר את קוראו ואת מבקרו ליתן שנית את הדעת גם על הראשונים שבסיפוריו, עד שימצאו ראשונים אבות לאחרונים. אז מתגלה פתאום כי גם בראשונים שבסיפורי עגנון מתירות הנפשות עצמן מהחרצובות ומהחובות שגזרו עליהן החיים. גם ר' יודיל משחרר עצמו מחובת אב ובעל ונמוג בתוך עצמו. וד"ר רכניץ שש לרגעים שהוא מוצא עצמו מסולק מכל הדברים ופטור מכל החובות. כיוצא בהם סיפוריו „הנידח” ו„חופת דודים”, שמסולק בהם הפרגוד שבין העולמות. ממד חדש הוא בסיפורי עגנון, שנכנס לתחומי יצירת הרוח בידי גדולי מספרים, כדרך שנגלה ממד חדש בעולם הפיסי בידי גדולי הפיסיקאים. הממד הזה כבר היה קיים בראשונים שבסיפורי עגנון. כי על כן יכול אדם שיקרא בסיפורו כמה קריאות ויגלה בו עם כל קריאה וקריאה רובד־חיים חדש, שכבת־נפש נוספת, את הדבר עצמו ואת ניגודו של עצמו. יצחק קומר התם שותף גמור הוא לגורלו הפיקח ומשחיו לעצמו את סכיבו. ר' יודיל בטלנותו בונה עולם של חשקים ונחת. חמדת החזן המפטם את גופו ואובס את חמרו נמוג ברגעה הגדול של אמת הווייתו במוסיקה שאין ממנה מציל אל חיק המציאות. ממד זה ברוב סיפוריו של עגנון לא נתגלה חידושו מפני השלימות העברית שבהם, שהסיחה דעתו של הקורא לזמנים אחרים ולהשגות שמלפני החירות העברית של הדור הזה. והמשורר לא רק לעצמו הוא יוצר אלא בא הוא לשתף את קוראיו בסודו, ברחשיו שהם סגולה לאדם ובחמריו שהם חטא לאדם. וכנס מן החטא ינוס אל קוראו המשתתף עמו וגואלו ממצוקתה של הגדלות שיצריה גדולים ממנה. ובאין שותפות זו נודעת לו מהם מתוך חיבה יתירה ומתוך בינה יתירה — הוא קם ונותן להם בסיפורו התרה זו, שיהיו המתים באים בין החיים, ושיהא העבר נדחק אל ההווה, ושיהא מקום דוחק את מקומו, ושישתבשו הזמנים והמקומות והמור־שגים, ושתחלף המציאות הממשית האפשרית במציאות מסוייטת וחלומה והזויה ומשללה, ושיפתחו בסיפור שערים לכל אותם הדימונים שליחי תופת, שעדיין אורבים לנו בחלומות לילה ובהזיות יומם ולמלא נפשו תמהונו של עולם אחר, בנוי למפולת, מועזע, של שעות אובדות ומקומות צפים על פני מים ויסודות מרטטים.

אך צורך זה של וידי לא רק מירוק־חטא הוא בנפשו של אמן אלא גם צורך אנושי־מוסרי וצורך יהודי מוסרי. הוא נובע גם מהדחף האנושי לאמת. הסיפור הבנוי על ההגיון ועל הסיבתיות ועל סדר־עולם־חסד אין בו כדי תשובה לפגעי החיים שאינם עשויים חסד והגיון. יש איפוא לספר גם ממקור אחר, מתוך הדברים עצמם ולא מתוך סדרם הנתפס בהגיון, שאין בהם מעצם האמת כולה. נוספה על כך מחאתו של סופר עברי על עירעורו של עולם והפקרתו והשמדת עמו. אין סדר־עולם, אין השגחה, אין הגיון, אין שיטת שכר־ועונש. התפורר העולם. על כל פנים נוהג הוא שלא כפי ההגיון וחוק־הסיבתיות הקבוע במחשבתנו. ואם יש שכל, הוא שכל בעלם, שאין אדם יכול לתפסו, והמספר מצווה לספר את הדברים לא כפי שהם מסודרים בהכרתנו אלא כפי שהם מתהווים מעבר להכרה, בהזיה שלו, חלומי־בהיקי, שבו מתבטא חורבן נשמתו של האדם.

ב

אותו ממד חדש שהוסיפו עגנון למידות הסיפור העברי, ממד־היחסיות, אם אפשר לומר כן ואם מותר להקיש מתחומי החקר הפיסיקאלי על רשויות היצירה הרחנתית — שותף רב־חתיירה לו בבת־שחוקו של עגנון. מופיעה היא תמיד בשעה שהמספר צופה בדברים ובבני־אדם על דרך הראייה הכפולה, כדרך שהוא צופה ביעקב רכניץ ב„שבועת אמונים” ומשווה לו את גדלו ואת זוטו בתן אחד; כדרך שהוא רואה את יקותיאל באמן ב„פת שלימה”, שהנחית בו סימנים רבים למפרשיו על־דרך האליגוריה לראותו כדמותו של משה (פרק ב' וג') ואילו מיד לאחר כך הוא מפקיעו מתוך הדמות הזו, שהרי מדובר בפרק ד' על אבלו של משה: „החמה כבר שקעה לגמרי ועדיין לא הדליק השמש נר. מחמת אבלו של משה לא נתעסקו בתורה, אבל ישבו ודרשו ושרו והאריכו”, ונמצא אותו דוקטור יקותיאל, המשל, חי הוא, ונמשלו, משה, כבר מתאבלים עליו. והמספר בת־שחוקו

מתמסכת ודאי גם על מפרשיו המבקשים נמשלים למשליו בשעה שאין שם אלא סמלים שמחזיקים את כוח חווייתם וקסם מיפגשם עם נפש היוצר כל זמן שלא חוללה אינטימיותם בידי הפתרון האליגוריסטי. אותה בת-שחוק מתעלמת על שפתיו בשעה שהוא צר צורתו של משה־פינחס ב„שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו“, שעשאו נזיר־לתורה ואין התורה שומרת מפגיעה בגברותו ובמעמדו הפחות; שאם אתה מפרש דרך חייו פירוש פסיכר אנאליטי („א בחור מאכט קידוש איבער אַ גרויפ“) נמצא פירושו שלם, ואם אתה פותרו על דרך הפסיכולוגיה האינדיבידואלית של אדלר (מעמדו החברתי הנחות מבקש תגמול בעליונות ובניצוח) נמצא פתרונו גמור, ואם אתה מסמיכו למאמר המישנה על גחלתם של תלמידי־חכמים ונשיכתם העקרבת ולחישתם השרפית, הוא סמוך ועומד עליו איתן; ובאה אותה בת־השחוק של עגנון, המרחיקה כל קרוב ומקרבת כל רחוק ועושה דמותו של משה־פינחס משלימה לכל אותן התורות ודוחה לכל התורות, והיא עצמה, הדמות, שרירה היא וקיימת בקיום עצמי חד־פעמי ומקיימת עצמה על־פי חוק־נפשה האמנותי גם בחייה וגם במותה, שגם במותו לא השלים משה־פינחס והרחיק קברו מקבר בעל דבבו... בריאה חדשה הוא ההומור בספרותנו, שלא צחקה במלוא קול לא בתקופתה הפא־טיטית המקראית ולא בתקופתה הריאליסטית והאגדית התלמודית ולא בתקופתה הסא־טירית והאליגוריסטית ההשכלתית. ראשון לשחוק במלוא־פה היה שלום־עליכם. וראשון לשחוק באי־קול הוא עגנון. ככל שיפליג אדם במרחבי סיפוריו של עגנון טיטפל אליו אינו הרגשה שהתום הממלא את סיפוריו אינו אלא מערים עליו. מין תום הוא הרואה את עצמו בראי ושחוק לעצמו מין שחוק שכמעט אינו נראה ואין קולו נשמע. סיפורו של עגנון לאחר שתום שבו לוקח את הלב ומכשיר את הנפש להסתכלות, מבקיע עצמו לאותן שכבות־נפש שבהן אין ערך לדור או דורות של קידמה תרבותית, שהם רק קליפה דקה ושטחית, ומתחתה חוק אחר ומידה אחרת לנפש אדם. בתחומים ההם האדם המודרני ושאינו מודרני חוק אחד להם ולחיים, וגם לשון אחת וסגנון אחד משווה את כולם; וההומור הנובע מתוך הבינה היחסית שובר את הפרגודים הרפויים שהקים הזמן בין דור לדור.

הומור זה דק ביותר, שפוי ביותר, ואינו מתגלה ואינו מתפרש אלא למי שעומד בקו הצר הזה, שבו מציצים אלינו התום מזה והבינה מזה. שלא כהומור של שלום־עליכם, המפוצץ והולך כל אימת שמתגלים הניגודים שבין המצבים, כמו הניגוד שבין יתמות ודלות ובין חדות־הרגשת הילדות במוטיל בן פייסי החון; כמו הניגוד שבין אנושותו וטהרו של טוביה החולב ובין ה„אנושות“ וה„צדק“ שרוצים לזכותו בהם בעל־כרחו ה„ריבולוציונרים“ מהדור החדש או הנוצרים שכניו; כניגוד שבין מעלותיו האופטימיות הקידמתיות של מנחם־מנדל והרגשת־המציאות הלקויה שבו. ואילו ההומור של עגנון אינו בא מתוך התגלות הניגודים אלא מתוך התגלות הזהות, — שהניגודים הגלויים אינם בעצם ניגודים אלא למראית־עין ואילו בתוך־תוכם הם מזוהים בסיפורי עגנון. ניצוץ השחוק מפריש עצמו מסיפורו של עגנון בשעה שהדברים השונים לכאורה והמידות השונות לכאורה מגיעים לאחדות ולמהותם הפנימית. בטלנותו של ר' יודיל ותמימותו, למשל, מבטיחות לו את קיומו ואת שלימותו האישית ושומרות אותו מפגעי החיים, כמו השכלתם של משכילים ודעתם של יודעים, השכלתם והתקדמותם של צעירי הסיפור „בנערינו ובזקנינו“, למשל, הן בטלנותם ותמימותם, שגם הן מין הבטחה ושמירה הן להם. החוסר הגלוי בסמלים אֶרֶטִים בחיי ישראל שבגלויות הוא בסתרו התעלמותה והתעלותה של האֶרוֹטִית והסתפגותה בתוך סמלי הקדושה הדתית כטלית ותפליין ופרוכת וארון־קודש ושׁׁם ופילפול של תלמידי־חכמים, כמו שלמדים אנו בסיפור „עגונות“, ו„אגדת הסופר“; כתפילין של ר' אלימלך, שאין אדם נפטר מקריאת אותו סיפור עד שמחוויר לו כי הללו הם יותר מטוטפת לשם אות וזכר; ב„שׁׁם של זקני“, הרחוק מיחס „ספרותי“ גרידה לספר ועולה ממנו ריח ויוצאת ממנו חיבה ומופקה ממנו חמימות הבשר והדם. ופילפולם של תלמידי־חכמים לא רק אשה של תורה לזהבת בו אלא גם התאזרות הכוחות הגבריים והיחלצות הבחרות במלחמתה של תורה, כמו בשאר מלחמות, שעוז ושלטון ושררה בחרבן ותורת חסד וצדק בפיהן.

כי על כן צחוקו של שלום־עליכם, הבא מכוח גילויי הניגודים שבמצבים, מפוצץ ועולה בקול. ואילו בת־שחוקו של עגנון מנצנצת בהיחבא, בשעה שהניגודים המדומים,

היחסיים, רצים שם אל עצמם, אל עצמותם, ומתאחדים ונבלעים איש בניגודו, כלים בייחודם וקיימים באיחודם.

ג

בסימו הנוגה של הסיפור „תמול שלשום” אומר עגנון: „ועתה, חברים טובים, כשאנו מתבוננים במאורעותיו של יצחק אנו עומדים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? — קל להם לאותם שאינם טורדים עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה, אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?” אבל עגנון דווקא גם תמים הרבה וגם חכם הרבה. גם ב„תמול שלשום” וגם ב„ספר המעשים” נודעו עוצם תמימותו ועוצם חכמתו. תום רב דרוש לספר כך, תוך כדי הפקעת אדם את עצמו מחכמת אדם, מחוקי הגיון, מחרצובות סיבה־ומסובב, תום שלא־חר־דעת; וגם חכמה רבה טעון סיפורו של אדם להציץ כך לתוך עומק שלפנים מעומק, ששם שולטים חוקים אחרים, המסכבים את הדברים והמעשים באופן שאינו נתפס להכרתנו המנתחת אלא נתפס בכוחות החושיים של האסתזיס. מוצא אדם במידות הדין של עגנון שלוש שכבות: העליונה — הטוב הוא גמול מעשים טובים; טוב לצדיק ורע לרשע. התיכונה: הינתקות הסיבה מן המסובב (ביחוד ב„ספר המעשים” ובדומים לו מן הסיפורים) — הטוב נענש, חוסר השגחה וחוסר דעת. העמוקה שבשכבות: יש דעת והשגחה וחוק, אך נעלמים הם מבינתנו. שם אין אומרים טוב לאשר נראה טוב בעינינו. אף־על־פי שיצחק קומר מיטיב עם משפחת בלויקוף ומיטיב עם משפחת ר' פייש, עדיין ראוי הוא לעונש הבא עליו. בתחומי ההגיון שלנו סתירה היא זו. בתחומי המעמק שבסוד האופי המושך את המעשים הגיוני הוא, שלולא כן לא היה קורה מה שקרה, והאמן נותן את הפרימאט למעשים ולמראות ולרשעים ולא למיגבלות של מחשבתנו. מבחינה זו אין בין סיפור מן הראשונים כ„והיה העקוב למישור” לבין סיפור מן האחרונים, כ„עידו ועינים” אלא שבראשון עשה המספר את הפשטה ונתן לדברים תיקון על דרך התמשכות המסובב מן הסיבה ובנה בניין אמנותי שבנקל אפשר לציירו ציור הגיוני, ואילו בשני סיפר המספר את הדברים כ„הווייתם”, כפי ש„הם לעצמם”, כמירקם בסתר החביון, בלא שחלה ידו בהם להפשטים ולהמחישם שנית על דרך הסמיכות להגיון. כביכול חותר הסיפור לכבוש את הנעלם שלא הצליחה המחשבה לכבושו, את ה„דבר כשהוא לעצמו”, והאמנות נושאת את נפשה אל תפיסת האבסולוטי. אך מבחינת הדינים ושוויוניהם אין הבדל בין סיפורי עגנון הראשונים לבין האחרונים. בכלם הוא שובת את שבתו, בכלם עורקים הדינים והוא מתעבר אל מעבר להם. צא וראה מה עשה עגנון בסיפוריו המעטים שענינם חסידות. הרחק מחסידותו של פרץ, שמעולם לא עברה חוק, שלא הרחיקה מעבר למוסרות ההכרה, שהיא לבושים רומאנטיים לדעות הומאניות, מוסריות, לאומיות, סוציאליות; והרחק מחסידותו של ברידיצ'בסקי, העשויה מרכבות דהרות אל שחקיו הוא, שלבים להשגותיו בדרכי התולדה היהודית ובמלחמת־הדעות שלו — חסידותו של עגנון פטורה היא מכל מלחמה ורחוקה מן המצוות ומן העבירות ואין היא לא מן התורה ולא מדרבנן. היא קודמת לשעיר ולפארן ולסיני. היא מין כליון־נפש באדם, מין רצונה של נפש לצאת, לכלות. איראציונאלית ואיראומאנית. בניגוד לניגונו של פרץ, שכלל שהוא מתגלגל בגילגוליו סופו מביא תיקון סוציאלי לאדם, ניגונו של עגנון מעביר את האדם לעולם אחר. „שמו יתברך נתן כוח בניגון האמיתי שמשכיח הבלי העולם הזה ומעלה נפש השומע לעולם אחר”. חסידות זו דבר אין לה עם כל שמייחסים לה חוקריה וסופריה. לא היא דמוקרטית ולא גאולת המונים ולא מרד עמי־הארצות בתופשי תורה. בתוכה נראים כל הדברים הללו כ„הבלי העולם הזה” והיא עצמה „עולם אחר” היא, שאין בו דין וחוק ומשפט אלא מין אהבה שבעגזעים בלבד. בצורה זו תפסה החסידות את לבו של גרשום בסיפור „הנידח”: „פתאום מתחיל לבו פועם בחזקה ונתעורר לבו לראות את הרב רבי אוריאל. והתשוקה מלהטת את לבו והוא מפשר את לבו בתורה ואף־על־פי־כן היא חוזרת ובווערת בו כתנור”. מוצאה של חסידות זו כמוצאה של השבת, שהכול טועמים את טעמה ונלאו חכמים מלחקור את טעמה. היא עצמה מין שבת היא, שבה שובתת כל עשייה ועורקים כל הדינים ורק שירי־השירים הוא שירה, זה אשר נלאו חכמים לחקור טעם שרידתו בספרי־הקודש.

ובסופו של אותו סיפור אנו מוצאים את שלושתם יחד — החסידות והשבת ושיירי השירים מתאחדים בו בגרשום לבערה אחת המכלה את האדם ומציאה את נשמתו לעולם אחר: „פני המזרח מאדימין וכיפת הרקיע הסמוכה לארץ משחירה ובנות ישראל מדליקות נרות — והקדוש ברוך הוא משקיץ גלגל חמה בשביל לקבל את האובתו שבת המלכה בצנעה. באותה שעה נכנס גרשום לבית-המדרש וקפץ ועלה על הבימה והניח ראשו בין שתי ידיו ועמד שעה קלה עד שהוציא את ראשו והתחיל קורא בשיר השירים בהתלהבות אימה ובגבורה נוראה והיה קורא והולך עד שהגיע לפסוק משכני אחרין נרוצה. וכיון שהגיע לפסוק משכני אחרין נרוצה יצאה נשמתו בטהרה. ועדיין שפתי מרחשות הביאני המלך חדריו, נפשו יצאה בדברו.“

חסידות זו המיוחמה בתשוקת-אין-פשר אתה מוצאה גם בסיפור „לבב אנוש“. מבקשים שם חסידים את שמחה-ברוך שיחדיע להם טיבו של רבו נשמתו בגנוי מרומים, זה הרבי הירש הכהן משרת, שמידת אהרון הכהן היתה בידו, שאפילו רואה בניו מתים מניח אבלו ושמה עם השכינה, ביקש שמחה-ברוך לספר לחסידים טיבו של רבו.

„באותה שעה נסתתמו שפתותיו ולא היה יכול לפתוח פה מאימה ומיראה ומפחד. זקף שמחה ברוך את שתי רגליו ברחת ובחרדה והתחיל מרקד כלפי ארון הקודש, עיניו כלפי מעלה וגלגלי עיניו חזירים כלבנה ואור פניו כלבת אש ושתי זרועותיו פשוטות כלפי חללה של הקלוזי כאילו הוא מבקש ללפף דבר שהוא סמוי מן העין. וכך היה מרקד, ארכובותיו כפופות ורגליו משולבות ושתי זרועותיו מרפרפות באויר עד שהשליך כרעיו על רצפת הבית והיה נשמע קול הכאת כרעיו כמכה בפטיש. ופתאום קם ועמד כאילו נבהל ממעשיו ואמר מתוך צחוק של עצבות הנה סיפרתי לכם טיבו של רבי“ —

ואילו היה סיפורו של עגנון עשוי שכבה אחת בלבד, הנראית לעין עם קריאה ראשונה, היינו אומרים אך שלום לו עם יוצרו ועם יצרו, משוחרר מהרצובותיה של הכרה וממרותו של דין, כחסידות זו שלו, שבגילוייה חדווה היא לו והתלהבות ודביקות, ובתוך תוכה אינה אלא המית געגועים אל אשר אין לו שם ומקום וזמן. אלא שאין הדבר כן בשכבה שניה ושלישית של סיפורו, שבהן ממד נוסף לדברים, ובהן רב עגנון את יוצרו גם בתחילתו, כשעדיין היה צעיר ואח וריע ליריבי-אלוהים בישראל, כגון ברנר, ורב עם יצרו גם עתה, כשבחייו היום-יומיים הוא כאחד משלומי אמוני המסורת.

ד

סיפוריו של עגנון, בין אלה שמשובבים נפשו של קורא ומנהלים אותו על מין מנחות ובין אלה המעכירים עינו של עולם ומסכסכים את תחומיו, צמודים הם אל זמננו והורסים בו הריסות וחותרים בו חתירות ומזדקקים אליו בזיקה של התמחדות-איתנים. סיפורי עגנון חיים את חיי זמנם ועם זה נכונו להם חיי עברים ועתידות. הסיפורים „הרופא וגרושתו“, „שבועת אמונים“ חותרים לתוך סודה של הבעלות, שהיא הבעיה הגדולה של זמננו במידה שלא יכלה לה שום דיאלקטיקה סוציולוגית. הסיפור „הרופא וגרושתו“ הוא מעשה באשה שנקנית. יכול אותו רופא שנשא את דינה לשמוח ולראות חיים עם האשה אשר אהב. אך לא כן בסיפורו של עגנון. מציק לו לרופא הקניין שקנה ולא ישקוט עד שיפסידו. מאז היה לבעל מבקש הוא להיות בעלים מוחלט לקניינו. ואם אין לאחרים חלק בדינה בהווה, הרי היה חלק בה לאחרים בעבר. וכיוון שהעבר אינו ניתן לשינוי, הוא מקפח גם את ההווה עד שתפקע בעלותו לגמרי ויתן גט לאשתו האהובה. זכות הבעלות ככל שהיא מפוקפקת כן היא דורשת את ההחלטיות שבכוחו הקניין וכן היא הורסת את עצמה. כל בעלות היא גזילה וגורמת הרגשת-חטא ומן הדין כי תופסד. כי הרופא מעריך עצמו כאינו ראי לה לדינה. עולה היא עליו בחנה ובסגולותיה ובאצילותה ועל כן הוא מבקש להמעיס סגולותיה ועל-ידי-כך תתמעט גזילתו וינח לנפשו. וכשהיא מגלה לו כי „קילקלה“ לשעבר עם אחר, הוא מגדיל „צלו“ של אותו אחר ומכפילו כדי לעשותו ממשות. מצוקת בעלותו חודרת עד עמקי חלמו שהוא חולם כי דינה „אינסוף“ אותו אדם אחר. ולא נחה נפשו עד שהחזיר את הגזילה ונתן גט לאשתו האהובה על-מנת שיתגגעע לה מעתה ככל אדם אחר שאין לו מצוקת בעלים. כיוצא בכך הסיפור „שבועת אמונים“, שהוא מעשה באיש שנקנה. יעקב רכניץ הרגשה פנימית לו כאילו מכור הוא לקונסול מר אהרליך ולבתו שושנה בסוד השבועה ובסוד התבטלותו בפני בית-אצילים

ובסוד נהייתו הילדית אחר שושנה ובסוד גידולו וחינוכו בכספי הקונסול. חכמה רבה שקנה לא תועילה לו להתיר את שבועתו לשושנה ואת תלותו בקונסול ושש בנות חומדות לא הפקיעוהו ממימכרו ולשוא הוא מנסה להרחיק את עניין התעסקותו באצות משושנה, שהוא עניין קרוב ומתקבל על הלב, לקריאה בהומירוס, שהוא ענין רחוק ואינו מתקבל על הדעת.

וכחתירתו של עגנון בענין הבעלות כן חתירתו בסיפורי האהבה שלו. בסיפורי האהבה כרוך המיתוס בעקבו של עגנון כשם שהוא כרוך בעקבו של ברדיצ'בסקי. אלא שבסיפורי ברדיצ'בסקי הוא גלוי ובסיפורי עגנון הוא מתחפש בלבושי מסורת של העבר הקרוב ומסתתר בתוך סימבוליקה עשויה תשמישי קדושה של דורות אחרונים. עינו הבלתי-נראית מייחמת בכל מקום ששם האהבה והיא נחמסת בידי האלים. כסיפורי דורות ראשונים ניטלת האהבה בידי הקדוש-ברוך-הוא וב„הרופא וגרושתו“, שהם בני דור חדש, היא נהרסת בידי הכוחות הרעים, וב„שבועת אמונים“ מתעללים בה דווקא ה„אלים הטובים“. ההבדל הוא של נוסח והצד השווה הוא במספר, המעצב את המסורת כאילו רצונה נסתנון לתוך רצונה, והוא דוחה כמוה את האהבה, שוללה ומרחיקה ומדכאה; וכאחת עם זאת הוא עומד בדור שהאהבה הותרה ונרצית וממלאה את החיים ואת השירה, נמצא מספרנו הוא בן שני זמנים העושים בו הבדלי מתח, וכמו בכל הבדל מתח, שיוצר זרם חזק לשם השתוות, כן בסיפורים הללו זרם שאינו פוסק מוליך כוחותיו מעבר אל הווה ומהווה אל עבר, ומתווך ביניהם הכוח המיתי שבעגנון, הכרוך אחריו מרצונו ושלא מרצונו. וזה סוד הגעש הפנימי שבסיפורי האהבה של עגנון, שגם הוא אין קולו נשמע ברמה, שדרכו של מספר זה לרכך את הקולות בלשון חכמים וברוך אגדי; אך מתוכם ומפניהם של סיפורי עגנון עולה המרי ובוקע המרד.

כי רק מדומה היא האנטייתוה שבין עגנון והסופרים העבריים שקדמו לו. כמוהם הוא מעורה בזמנו ושותף הוא למרים של גדולי סופרינו החדשים ויש שמרדו גדול ממרדם. כנגד מלחמתו של יל"ג נגד קוצה של יוד בגט, אתה מוצא ב„והיה העקוב למישור“ ויתור על הגט כולו. כנגד מנדלי הקורא לחזור ולהסתכל בתולדה היפה-פיה, אתה מוצא את עגנון מביא לידי הסתכלות אפילו את ר' יודיל חסיד, שמצווה היא לו, שמתוך הסתכלות בא אדם לספר מעשי אלוהים: מה רבו מעשיך ה', נמצא שאיסור ההסתכלות בניר ובאילן הוא רק לחלשים שבבני-אדם; הגדולים-באמונתם יסתכלו ויהיו יהודים עוד יותר. כנגד מלחמת אבות ובנים ששותפים בה ברדיצ'בסקי, פייארברג, ברנר — הולך עגנון לכאורה עם האבות; אך עולמם של האבות בסיפורי עגנון עומד על הנס (ר' יודיל ב„הכנסת כלה“ וחנניה ב„בלבב ימים“); וכל שאינו מאמין בנסים רואה תמונת עולמם של אבות; ומי שחוזר אל עולמם של אבות אינו ניצל מן הרע, כגון יצחק קומר; או אינו מגיע אל הטוב, כגון עקביה מזל. כנגד „לאן?“ של פייארברג, שהתשובה היא שם שיבה אל המזרח שבהטפה פובליציסטית, אתה מוצא ב„אורח נטה ללון“ וב„עד הנה“ שהחיים עצמם מחזירים את האדם למזרחו, כדי להציל את נפשו של אדם; וב„לבב ימים“ ההכרח לחזור לארץ-ישראל הוא מיתי ואין כל צורך בטעמים הגיוניים לכך. וכנגד „שכול וכשלוך“ של ברנר אתה מוצא „תמול שלשום“ של עגנון כרבותא. יחזקאל חפץ ויצחק קומר יצאו שניהם מן העבודה החלוצית אל היישוב הישן שבירושלים. יחזקאל חפץ נקלט שם ויצחק קומר לא נקלט; יחזקאל חפץ לא משך אחריו את רוח-המשחית ויצחק קומר משכהו בדמות כלב שיצרהו מכוחות המשחית. ועולמו הישן של גולדמן עדיין קיים אצל סיפורו של ברנר, ואילו עולמו הישן של ר' פייש נידון לכליה בידי עגנון. אלא שעגנון לא מצא התנגדות אינרטיית מצד קוראיו ומבקריו כמו שמצאה יל"ג — בשם ההיסטוריה, וברדיצ'בסקי — בשם מוסר היהדות, ומנדלי וברנר — בשם „אהבת ישראל“. כי חתירתם של כל אלה נגלתה בנקל מטעם הלואי הפובליציסטי שביצירתם ועוררה התנגדות. ואילו חתירתו של עגנון לא נגלתה בנקל, כי בת מצולות היא ולא הורגשה בשטח העליון. החדש שבסיפוריו הובא לא רק בצורה מסורתית אלא גם כאילו בשם המסורת, כאילו שליחה הוא ודברה, והיה מוליך את הקורא פנימה וחוצה, קדימה ואחורה. ונף את דרכיו החדשות מור ישראלי עתיק וחריף, והטעים טעם יהודי מובחר גם את החדשות והנורות.